

*Tutus, a „baladó értelmiségi”**Szellemidézés a Trefort-kertben*

mikor több mint harminc évvel a halála után és a századik születésnapja előtt, 2009 őszén és 2010 tavaszán az Alexandra Kiadó gondozásában megjelent Ortutay Gyula háromkötetes naplója, a szerző ismét a figyelem központjába került, fellángoltak az indulatok személyének és életművének megítélése körül. Kétség sem fér hozzá, hogy az imponáló tudományos és közéleti pályát befutó Ortutay ellentmondásos személyiség volt. Életútja a XX. századi magyar történelemnek legalább négy periódusát kapcsolja össze: a Horthy-korszakot, majd a második világháború vérvizataros utolsó évét követő koalíciós éveket, a Rákosi-hoz kötődő ötvenes éveket, majd Kádár János „legvidámabb barakkját”, mely 1978-ban, a néprajztudósból lett politikus halálakor élte fénykorát.

Ortutay gondosan titkolt, 1938-tól 1977-ig vezetett naplója fia, a szobrász Tamás közreműködésével került napvilágra. Különösen az első kötet érdekes, mert bepillantást nyújt egy jó képességű, mérhetetlenül ambiciózus értelmiségi fiatalember szellemi formálódásába, illetve a környezetéről alkotott véleményébe. Ugyanakkor érdemes összevetni a napló feljegyzéseit a valósággal, hiszen Ortutay emlékezete meglehetősen szelektíven működött: például tömérdek protokolláris eseményt is megörökített, melyek ma már teljesen érdektelenek. Ugyanakkor meghatározóan fontos politikai döntésekről nem tett említést, vagy csak utalásszerűen. Pedig jó néhány, a tömegek életét fél évszázadra átalakító törvények és rendeletek felett formálisan ő bábáskodott 1947 és 1950 között vallás- és közoktatási miniszterként. Sajátos viszonyban volt az élete során többféle nevet viselő kommunista párttal (KMP, MKP, MDP, MSZMP). Felismerte, hogy az ő életében Magyarországon az történik, amit a Szovjetunió támogatását élvező apparátus legfelsőbb körei akarnak, ezért „társutasként” mindig megtette, amit „az elvtársak” elvártak tőle. Később a „létező szocializmus” emblematikus figurája lett, aki jó néhány társával együtt pártkongresszusokon feszített, „párton kívüli, haladó értelmiségiként”. Ugyanakkor a lehetőségekhez képest igyekezett megőrizni az autonómiáját, és enyhíteni a rendszer könyörtelenségén. Erre, mint egykor figyelemre méltó műveket alkotó, majd a tudományos közéletben magasra emelkedő tudósra, volt is bizonyos lehetősége.

Az 1910-ben Szabadkán, római katolikus családba született ifjú néprajzos és folklórkutató életműve maradandó darabjait 1934 és 1943 között írta. Ekkor jelent meg *A magyar parasztság szerelmi élete* című tanulmánya, illetve *Parasztságunk élete, Magyar népismeret, Fedics Mihály meséi* és *Kis magyar néprajz* című könyvei, melyeket elismerően fogadtak itthon és külföldön.

Politikai karrierje a harmincas években indult, amikor őt, mint a szegedi egyetem baloldali érzelmű hallgatóját, Németh László bemutatta Kozma Miklósnak, a Magyar Rádió Rt. nagyhatalmú vezérigazgatójának, aki kinevezte „gyermekéi nevelőjének”, és nyomban a bizalmába fogadta. Így, miközben a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaként szoros barátságot ápolt Radnóti Miklóssal, Hont Ferencsel és másokkal,

a bejáratos volt a Horthy-rendszer legfelső köreibe is. A rádió belső munkatársaként vészelte a világháborút, leperegtek róla a nyilas lapok támadásai is. Pedig részt vett az illegális kommunisták által megszervezett Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában, és 1942 októberében Bajcsy-Zsilinszky Endre kérésére tanúskodott a perbe fogott és felmentett Kállai Gyula mellett is. Az akkor még jobboldali többségű Magyarországon baloldali politikusként készült a politikai pályára, ezért lépett be még 1943-ban a kisgazdapárt polgári tagozatába, és vállalta a párt művelődési és oktatási programjának kidolgozását. 1944 március végén, Magyarország német megszállása idején lemondott állásáról Magyar Rádióban. Egy könyvesboltban helyezkedett el eladóként, csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz is, és végül a Nemzeti Múzeum pincéjében vészelte át Budapest ostromát. Gesztusai egyrészt azt jelezték, hogy vitathatatlanul baloldali érzelmű és németellenes, másrészt pedig azt, hogy tudatosan készült a második világháború után az új rendszerben rá váró politikai szerepre.

A negyvenes évek első felében írt naplójából, melyben politikai kapcsolatairól, feltehetőleg óvatosságból, kevés szót ejt, megtudhatjuk, hogy legnagyobb szívfájdalma ekkoriban az, hogy a felesége félig zsidó származású, s emiatt a tudományos életben háttérbe szoríthatják. Amúgy mint „objektív tény” vette tudomásul a zsidótörvényeket, majd a holokausztot, melynek legjobb barátja, Radnóti Miklós is áldozatul esett: csillapíthatatlan hiúsága mellett a mindenkori „status quo” s az abból fakadó előnyök elfogadása alapvető személyiségvonása maradt. Jellemző, hogy Radnóti biztos volt benne, hogy szegedi barátja, akinek még 1942-ben még verses születésnapit köszöntött írt, túléli a háborút, és „nagyra viszi”. Ezért is írta fel a Bori notesz első oldalára: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra, Ortutay Gyula dr. egyetemi magántanár címére.”

Ortutaynak, aki naplója szerint már 1945 előtt is meglehetősen elfogult, kicsinyes és érdekvezérelt volt (szinte minden kortársról elítélően írt, mentorától, Németh Lászlótól kezdve Bartók Béláig és Kodály Zoltánig), mesteri érzéke volt a helyezkedéshez. Lehet, hogy ha Bajcsy-Zsilinszky életben marad, visszatartja a kommunistákkal való további együttműködéstől. Minthogy azonban politikus mentorát a nyilasok kivégezték, ő habozás nélkül nekivágott a felkínált politikai karriernek.

Már 1945. január 18-án kinevezték a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát egyesítő Magyar Központi Híradó elnökének. Ezt a tiszteit 1947 márciusáig töltötte be. 1945 áprilisában az FKgP színeiben az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja lett, s az 1953 és 1958 közötti időszak kivételével haláláig a parlament padsoraiban ült, 1947-ig mint nemzetgyűlési, azt követően mint országgyűlési képviselő.

1945 után Ortutay a kisgazdapárt MKP-szimpatizáns csoportjának egyik vezetője volt. Ez volt az „O-csoport” (Ortutayról és Oltványi Imréről kapta a nevét – utóbbi 1945 júliusa után pénzügyminiszter volt), amely a kriptokommunista kisgazdákat tömörítette: az említettekén kívül tagja volt Barcs Sándor, Gulácsy György, Mihályfi Ernő és mások. Az ő segítségükkel sikerült a Független Kisgazdapártban az állandó ostromállapotot fenntartani, s megvalósítani a hírhedt szálamitaktikát, azaz a kommunistáknak nem parírozó csoportok fokozatos – jobbról a centrum felé haladó – eltávolítását. 1946. március 7-én Ortutay a szintén baloldali kisgazda Dobi Istvánnal együtt nyilatkozatot adott ki a kommunista párt által egységfrontként létrehozott, hivatalosan párton felüli Baloldali Blokk támogatására. 1946 májusában Ortutayt még beválasztották az FKgP

politikai bizottságába, de az O-csoport élén végzett tevékenysége miatt még ugyanazon év augusztusában kizárták a kisgazdapártból.

Minderről azonban nem olvashatunk a háromkötetes, terjedelmes *Napló*ban, mint ahogy miniszteri pályafutásáról is csak néhány sor árulkodik. Pedig Ortutay, névleg a FKgP képviselőjében, de titkos kommunistaként aktívan részt vett a kommunista Rákosi és Révai József által szervezett egyházellenes kampányban. Vallás- és közoktatásügyi miniszterként államosította az egyházi iskolákat, felmérhetetlen károkat okozva a magyar oktatásügynek. Megjegyzendő, hogy erről a korabeli közvéleményt foglalkoztató és a Mindszenty-, majd a Grósz-perhez, illetve a pócspetri gyilkossághoz szervesen kapcsolódó politikai szerepvállalásról említést sem tesz a naplójában. Ortutay lényegében csak egyetlen, viszonylag rövid, 1948. november 21-én kelt feljegyzésben reagál a működésére, és elégedetten állapítja meg: „Egy és háromnegyed éve múlt, hogy miniszter vagyok, államosítottam (no nem egyedül), ami Eötvös Józsefnek sem sikerült.” Előtte azonban évekig nem jegyzett fel semmit, és utána sem: csak 1950 márciusában vette újra kézbe a naplóját, már a leváltása, és félreállítása után. Később csak egy megjegyzés utal arra, hogy a katolikusnak keresztelt, de egyháza ellen „hadat viselő” Ortutaynak a hívők sokáig nem bocsátottak meg. „Ő volt az, aki elvette tőlünk Jézust!”, idézi az antiklerikálissá vált „Tutus” egy szülő megjegyzését az ötvenes évekből.

1950-ben, amikor miniszterként elvégezte a dolgát, az addigi közéleti pályáját egyetlen kommunista vezető félértették, a közélet második vonalba szorították. Nem ő volt az egyetlen, aki az egykori „O-csoport” tagjai közül tisztességes, de döntési jogkörrel nem járó pozíciót kapott a „létező szocializmusban”. Dobi István miniszterelnökké, majd államfővé lépett elő, Kádár alatt is betöltötte reprezentatív funkcióját. Barcs Sándorból, a Rajk-per ülnökéből szinte örökös MTI-vezérigazgató és nemzetközileg elismert futballdiplomata vált, míg a nagy tehetségű Bognár József több miniszterség után a Magyarok Világszövetségének elnökeként alakította a „társutas haladó értelmiségi” szerepét. „Tutus”, mert barátai így szólították, látványos tudományos és közéleti pályát futott be: előbb a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának vezetője, egyetemi tanszékvezető és rektor lett, akadémikus, a Hazafias Népfront főtitkára, örökös országgyűlési képviselő, az Elnöki Tanács tagja. „A lejtőn fölfelé nincs megállás”, fogalmazta meg szellemesen élete summáját maga Ortutay. Ez a kijelentése szállóigévé vált, igazságát saját, tisztségekben dúsz pályafutása is igazolta.

Titkos kommunistaként 1954-bent kérte felvételét az MDP-be is, de Rákosi lebeszélte arról, hogy „felfedje politikai inkognitóját”. A *Napló*ban olvashatjuk, milyen indoklással: „...ilyen tehetséges, értékes demokratákra szükségünk van, hogy kapcsolat légy köztünk és az emberek közt... Most pártonkívüli pártmunkások kellene, főként akik intelligensek.” Így legnagyobb bánatára, nem vállalhatta nyíltan a meggyőződését, vagyis hogy mindennek ellenére még a hatvanas években is a „megváltó eszmétől” és azt megtestesítő Párttól remélte Magyarország felvirágzását. Azt, hogy ha formálisan nem is, de lélekben a kommunista párthoz csatlakozott, mindenekelőtt arra vezette vissza, hogy két zsidó származású barátját (mindenekelőtt Radnóti Miklóst, akit az eszményképének tartott) a nyilasok meggyilkolták. „Nélkülük, írtam, sok hibámat, bűnömet nem követtem volna el. Igaz, de füstölgök magamban, vajon 1945-ben a halálukért való bosszúvágy jó tanácsadó s jó útmutató volt-e mindenben? Ma is azt hiszem: a hatmillióért, a harmincegynéhány millióért, akik meghaltak, s nekem mindenekelőtt

értük, kettejükért nem lehetett megbocsátani a fasizmus semmiféle formájának.” Jellemző, azonban, ahogy ez az 1954. január 29-én íródott, szigorúan bizalmas naplóbejegyzés miként folytatódik. Tükrözi, hogy ekkoriban Ortutayban felébredt az ideológiai kétely, s bár csak egy felvillanás erejéig, de kritikusan szemlélte saját politikai szerepvállalását. „Ma sem tudok megbocsátani, ha a fájdalom és a bosszú görcse már rég feloldódott bennem, s tudom, hogy a fasizmus bűneiért más bűnöket vagy a fasizmuséval rokon bűnöket elkövetniünk nem szabad. Ilyen bűnöket nem is követtem el, de ítéletem nagyot tévedett, s igen sokszor méltatlanul viselkedtem, és írtam olyasmiket is, amelyek örökké szégyene lesz nevemnek. Ez történt, barátaim, így hibáztam, miattatok – bocsásátok meg, hiszen a Ti ítéletek és a gyermekeimé a fontos még előttem.”

Ekkoriban Ortutay eljárt a „kiszgazda alapszervbe”, a formálisan 1956-ig létező kiszgazdapárt titkos kommunista tagjainak összejöveteleire. És miközben élvezte az összes létező kiváltságot, belülről látta, miféle hatalom megszilárdulásánál „bábáskodott”. A Rákosi által létrehozott rendszerről az egyik legjellemzőbb epizódot egy 1956. január 14-i naplóbejegyzésében írta le. (Nyilvánvalóan Dobi mesélhette el neki.) „Nagy Dánielről lesz szó, népköztársaságunk elnökhelyetteséről, elnöki tanács tagja stb. Ő helyettesítette Dobit a követek fogadásán, szóval jelképes államhatalmunk benne testesedik meg. Szegény kisparaszt volt, nem különösebben okos. De becsületesebbnek és szerénynek tartottam, a Kiszgazdapárthoz tartozott névleg, azt hiszem, ő is beszerveződött az MKP-ba még 1946–48 között valamikor. Nemrégiben valami oknál fogva el kellett bocsátani a sofőrjét, aki erre bosszúból feljelentette Nagy Danit, hogy vidéki autótűtjaik alkalmával rendszeresen lopták a kukoricát, zsákszámra. Megálltak a földek mellett, s fél kocsira valónyit beraktak. Ismétlem: rendszeresen lopta a sofőrjével a kisparaszti vagy a nagyobb szövetkezeti földek kukoricáját. Azzal védekezett, hogy édesanyja annyira szegény, mindenáron segíteni akart rajta.”

Megjegyzendő, hogy Ortutay az 1956-os forradalomból csak azt a következtetést vont le, hogy a lázadás hiábavaló, de jó lenne, ha a kommunisták okosabban csinálnák ugyanazt, amit addig, „a szocializmus építését”. A hatvanas években már nem furdalta a lelkiismeret: a megváltoztathatatlanak tekintett Kádár-rendszer „ideológiai sallangjairól” tudomást sem vett, élvezte a kiváltságos létet, azt, hogy egy-egy telefonnal panaszokat orvosolhatott, érdemeket ismertethetett el. Ekkoriban sokaknak segített, fia a megfogalmazása szerint „valóságos intézményként” működött.

Az Ortutay-napló, különösen a második és a harmadik kötet, a szaporodó hivatalos tárgyalásokról, szaporodó utazásairól és a család gyarapodásáról szóló, egyre formálisabbá váló beszámolókon kívül közéleti pletykákat tartalmaz, továbbá szerzője magánéletéről szolgáltat információkat. Az utóbbi távolról sem nevezhető makulátlannak: a „haladó értelmiségi”, a különböző kongresszusok állandó díszvendége és felszólalója „állampénzen tart” szeretőt, lakást rendez be neki. A belügyi kapcsolatai révén megismert hölgy Tamási Eszter, a magyar televízió első bemondónőinek egyike volt, utódja pedig egy stewardess, aki a Malév egy lezuhant gépével halt meg. Állítólag bőven voltak más nők is, akiket a sofőrje szervezett be „Tutusnak”. Akárhogy is: a hatvanas évek kádári elitje nem vetette meg az ingyen megkapható fiatal nők által nyújtott élvezeteket – ehhez képest legalábbis furcsa, ahogy Ortutay mélységes erkölcsi felháborodással számolt be az 1964-ban kipattant „Ónodi-ügyről”.

Különösen az a visszataszító a *Naplóban*, ahogy Ortutay Bálint Sándorról ír. Lesajnálja a katolikus hitéhez ragaszkodó, valóban jelentős néprajztudóst, akivel együtt indult

a szegedi egyetemen, és akinek szakmai munkássága nem mérhető össze mindazzal, amit ő élete folyamán (de különösen 1945 után) létrehozott. Bálint Sándor, aki a hatvanas években, mint „rendszerellenes igazgató”, még egy koncepció per vádlottja is volt, élete példájával bizonyítva: ahhoz, hogy valóban komoly életművet hozhasson valaki létre Magyarországon ezekben az évtizedekben, folyamatosan vállalnia kellett a szegénységet, sőt a meghurcoltatást is. A tehetséges néprajzosnak indult Ortutay a könnyebbik utat választotta, „közéleti pályájára” lépett, mégis, tudományos stallumokkal halmozták el, szerepléseit díjak sokaságával (többek között Herder-díjjal is!) honorálták. Közben azonban évtizedekig nem alkotott semmi maradandót, ami miatt a naplójában állandóan szemrehányást tett önmagának.

Érdekes epizódja Ortutay Gyula utóéletének az a vita, mely elkészült mellszobra, szellemének felidézése kapcsán robbant ki 2010 márciusában az ELTE Bölcsészettudományi Karán. A századik születésnapja alkalmából tartott konferencia meghívóján ugyanis az szerepelt, hogy a Trefort-kertben felavatják a fejszobrát. Ezt Verebélyi Kincsó, a Néprajzi Intézet igazgatója kezdeményezte. Ő a kari tanács elé vitte az ügyet, de kollégái nem értettek egyet vele, tekintettel arra, hogy Ortutay 1957-től, közvetlenül az '56-os forradalom leverése után pedig hat éven át az ELTE rektora volt, és e minőségében is közreműködött a politikai tisztogatásokban.

Az ügyről nyilatkozat jelent meg a sajtóban: „A hibásan kiküldött meghívókkal és a sajtóban megjelent hírekkel ellentétben Dezső Tamás, az ELTE BTK dékánja nem leplezte le Ortutay Gyula fejszobrát az ELTE Bölcsészettudományi Kara területén. Szoboravatás kizárólag pozitív kari tanácsi döntés birtokában valósulhat meg. Ezzel szemben az ELTE BTK Kari Tanácsa nem foglalkozott a kérdéssel, és nem is tervezi, hogy napirendre tűzze.” „Amit a néprajztudományért tett, azt nem vitatom, de politikusi megítélése ellentmondásos”, indokolta egy a sajtónak adott nyilatkozatában a dékán. A szoboravatás „megosztó lett volna, a bölcsészkar pedig nem vállal fel megosztó projektet”. Dezső dékán szerint most is dolgoznak olyan oktatók az egyetemen, akiket annak idején Ortutay távolított el állásukból.

Ortutay 1945 előtt politizáló tudós volt, utána pedig a tudományához időről időre visszatérő politikus. De ekkor is szerzett érdemeket, ezért döntött úgy 1981-ben a Magyar Néprajzi Társaság, melynek 1946-tól az elnöke volt, hogy róla nevezte el évente osztott emlékérmét. Részt vett az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, a *Magyar néprajzi lexikon* és a *Magyar Néprajz Nyolc Kötetben* című gyűjtemények szerkesztésében, előkészítésében. Bár 1950-ben, éppen kulturális minisztersége alatt oszlatták fel a Néptudományi Intézetet, 1967-ben már ő járta ki, hogy az MTA Néprajzi Kutatócsoportja önálló sodjon, és intézetté szerveződjön. Vagyis igyekezett jóténni azokat a károkat, melyeket gyakor a saját tudományának okozott. Ortutay Gyula furcsa, külföldiek számára nehezen érthető, jellemző politikai és tudományos utat járt be, melyben megjelennek az 1945-öt követő évtized magyar történelem fordulatai.

PELLE JÁNOS (1950) szerkesztő, újságíró. Magyar–francia szakon végzett, az irodalomtudomány kandidátusa.